

נטעי אילן

מחקרים בלשון העברית ובאחיותיה
מוגשים לאילן אלדר

עורכים

משה בר-אשר ועירית מאיר

כ

כרמל • ירושלים

תוכן העניינים

ז		הקדמה
ט	על אילן אלדר ועל פועלו המדעי	מב"א
טו	רשימת הפרסומים של אילן אלדר	נילי אלדר

לשון המקרא ולשון מגילות מדבר יהודה

3	הברכות לבנימין (בראשית מט 27 ; דברים לג 12 שופטים ה 14 ; תהלים סח 28) – בחינה לשונית וספרותית לבירור הרקע ההיסטורי	יצחק אבישור
29	המקור הנטוי המשמש כפועל חיווי במגילות קומראן	חנן אריאל
51	לשונותיו של ספר דניאל בחיבור הודיות ממגילות מדבר יהודה	דבורה דימנט
61	'ראה כי ו'ראה הנה' בעברית המקרא	תמר צבי
73	"עץ" ו"אילן" במקרא, בתרגומיו הארמיים ובעברית הבתר־מקראית	שמחה קוגוט

לשון חכמים וארמית

81	שלושה משקלי שם במשנה שווי כתיב ושוני תצורה	משה בר־אשר
103	כמה הכללות בתצורת הפועל של הארמית הבבלית	אליצור אברהם בר־אשר סיגל
119	הבינוני הנוטה בארמית הבבלית וגלגוליו בתרגומים אל העברית ומן העברית	יוחנן ברויאר
133	כתיב התנועה i בכתב יד קיימברידג' של המשנה	יהודית הנשקה
153	מעבר מבניין פֿעל לבניין פֿעל בארמית המקרא?	שמואל פסברג
159	חילופי העיצורים ד-ת-ט בלשון חז"ל	שמעון שרביט

חכמת הלשון בימי הביניים, מסורה ופיוט

193	ג'מטריאות רב־לשוניות אצל אברהם אבולעפיה ומשמעותן : מהמקרא לטקסט ולשפה	משה אידל
225	קטע חדש באותיות ערביות מן "אלכתאב אלמשתמל" לאבו אלפרג' הארון – סוגיית פועל עומד ופועל יוצא	נאסר בסל
249	חשיבות העיון בכתבי חכמי הלשון הערביים להבנת דברי עמיתיהם העבריים	דן בקר
269	פתרון תעלומת "פתרון הענק לאלעזר בן־חלפון"	אהרן דותן
277	יחס "הדאית אלקארי" למסורת הדקדוק הקראי	גיפרי כאן
285	פְּתָאב אַלְתֶּדְפִיר וְאַלְתֶּאֲנִית' לרבי משה אבן ג'יקטילה : קטעים חדשים	אהרן ממון ואפרים בן־פורת
309	מונח המסורה "חומשה" – האזכור העתיק ביותר של קובץ "חמש מגילות"	יוסף עופר
321	"אגג אמר הַצֶּדָה" – קדושתא לפרשת זכור בלשון מעורבת עברית-ארמית	מיכאל רנד

מסורות הלשון ולשונות היהודים

357	על ביצועם של עיצורים מסוימים במסורת הלשון של יהודי פרובנס בעת החדשה ועל המשתמע מזה לסוגיית הפרובנסלית היהודית	סיריל אסלנוב
369	הרמוניה ווקאלית במסורת שומרון	אלכסיי (אליהו) יודיצקי
377	מִנְיָן – מאימתי ומניין?	חיים א' כהן
385	שני חילופים של פיעל/הפעיל בלשון המשנה : לענין המגמות בהתפתחות מסורת איטליה ומסורות הדפוסים	מיכאל ריז'יק
399	הרכיב העברי בלאדינו של מחבר אחד בשני ספרים מן המאה השש־עשרה	אורה (רודריג) שורצולד

	עיון נוסף בשירת רבי דוד אלקאים (רד"א) עם גילויה של חטיבת פיוטים לא ידועה בדיוואן "שירי דודים" שבכתיבת ידו	יוסף שיטריט
417		
עברית חדשה ותאוריה לשונית		
	אמצעים לשוניים ופרגמטיים לפענוח לשונם האזוטרתית של עורכי הדין	סול אזואלוס-אטיאס
455		
	מה בין "אימא", פרה, "במבה" ו"כהמות מים יהמיון" שבישעיהו? – ההיבטים האייקוניים של השפה	מיכל אפרת
471		
	יצחק אבינרי – מתקן לשון מקורי	גבריאאל בירנבאום
505		
	לשון מקרא באי שומם: עיון בלשונו של המשכיל יצחק רומש ב"כור עוני", גרסה עברית של הספר "הרפתקאות רובינזון קרוזו"	קרן דובנוב
523		
	אוצר המילים כראי לתרבות: שפת הסימנים של יהודי גרדאיה	עירית מאיר ושרה לנסמן
543		
	תבניות בזמן: סדר המילים שבין הנושא לנשוא בשיח נרטיבי עברי דבור	יעל משלר
565		
	"התחשב": מספירה להזדהות רגשית: עיון תחבירי סמנטי בעברית לתולדותיה	ורד סיידון
591		
	אליעזר בן-יהודה ובני דורו	יעל רשף
613		

כמה הכללות בתצורת הפועל של הארמית הבבלית

אליצור א' בר-אשר סיגל

האוניברסיטה העברית בירושלים

א. הקדמה

קו פרשת המים בתולדות חקר הארמית הבבלית הוא מאמר הביקורת של יחזקאל קוטשר¹ על ספר הדקדוק לארמית הבבלית שהוציא עזרא ציון מלמד מרשימותיו של מורהו יעקב נחום אפשטיין.² קוטשר קבע סדר יום חדש למחקר, הן מבחינת שאלת המחקר הן מבחינת שיטת המחקר. בעוד לפניו התמקדו בתיאור המצאי הלשוני גרדא, קוטשר דרש להתור לזיהוי הארמית הבבלית המקורית, ולנפות את הלשון הניבטת מכתבי היד ומהדפוסים משיבושים שנפלו בה במהלך מסירתה. לשם השגת מטרה זו, טען קוטשר, חובה להישען על כתבי היד המשובחים של התלמוד הבבלי לתיאור שפה זו. כפועל יוצא מקביעות אלו השתנתה באופן חד המגמה בחקר ניב ארמי מאוחר זה. בעוד מלומדים כלוצאטו,³ מרגוליס,⁴ לויאס,⁵ שלזינגר⁶ ואפשטיין התיימרו להציג תמונה מקיפה של הדקדוק, הנשענת על המאגר המלא של התלמוד הבבלי (ולעתים אף מעבר לזה), הצורך בבדיקה קפדנית של כתבי יד היווה מכשול טכני לשאיפה להקיף את המאגר המלא. בעקבות קוטשר, אנחנו מוצאים עיסוק דקדוקי מצומצם יותר, שמוקדו תחומי ההגה והצורות במאגרי לשון תחומים היטב לכתב יד אחד או לקבוצה של כתבי יד.⁷

* תודתי נתונה לטלי שטרית שסייעה לי רבות בבדיקת הנתונים. האחריות לשגיאות שנשארו או להיעדר צורות אפשריות היא כמובן שלי בלבד.

- 1 קוטשר, תשכ"ב.
- 2 אפשטיין, תשכ"א.
- 3 לוצאטו, 1865. במקור נכתב באיטלקית, אך בתוך שני עשורים תורגם לגרמנית (1873), לאנגלית (1877) ולעברית (1880).
- 4 מרגוליס, 1910.
- 5 לויאס, תר"ץ.
- 6 שלזינגר, 1928.
- 7 דוגמות למחקרים שצעדו בעקבות קוטשר הם מחקריהם של בן-אשר (תש"ל-תשל"א), קארה (תשמ"ד) ומורגנשטרן (תשס"ב).

כאמור, המטרה העיקרית בשיטתו של קוטשר הייתה לזהות את הארמית הבבלית המקורית. דא עקא שהבעיה המרכזית בדרך הזאת היא שבאופן כמעט פרדוקסלי מצאיי לשוני הנסמך על מאגר קטן אינו מאפשר להגיע להכללות סבירות, ולפיכך מרחיק אותנו מהאפשרות לקבוע מסמרות בדקדוק זה, וממילא נמנעת היכולת לחשוף את הדקדוק של הארמית הבבלית. ברור אפוא שראוי לנסות ולשלב את שתי השיטות: מחד גיסא להישען אך ורק על כתבי היד ומאידך גיסא לנסות ולהקיף את המאגר המלא של המקורות לארמית הבבלית.⁸ מיוזג שתי הדרכים הללו התאפשר בעשורים האחרונים מאז ערך מכון ליברמן דיגיטיזציה למאגר כתבי היד של התלמוד הבבלי. בעוד שבעבר בדיקה של כל צורה וצורה ארכה זמן רב, כיום אפשר לאתר צורות לשון או לאשש את קיומן בזמן קצר ביותר. ממילא בכוחנו "להחזיר עטרה ליושנה" ולשוב ולשאוף להכללות משמעותיות יותר מאלו שהיו בגדר האפשר לפני שנים מעטות בלבד.

בעיון זה אני מבקש להדגים כיצד נוכל לחשוף כללים באשר לכמה נושאים בגזרות הפועל בזכות השיטה שהוצגה לעיל בקצרה. אני מבקש לבחון את התופעה הידועה מהארמית הבבלית של ריבוי הצורות לקטגוריות דקדוקיות זהות במערכת הפועל. דבר ידוע הוא שפעמים רבות לצד הנטיית המצויות בניבים הקדומים של הארמית, מציגה הארמית הבבלית דרכי נטייה חדשות. בעיון הזה אני מבקש להציג את התוצאות של העיסוק במכלול הנתונים שבידינו, ולטעון שבמקצת המקרים ריבוי הצורות איננו שרירותי אלא מותנה בסביבות פונולוגיות מובחנות.⁹ זו דוגמה אחת מייצגת לדרך שבה אני מבקש להציג את הדקדוק של הארמית הבבלית באופן רחב יותר.¹⁰

המחקר הנוכחי נטוע בתוך תולדות המחקר של הארמית הבבלית, והוא נסמך במידה רבה על המצוי בקודמיו. בראש ובראשונה יש בו שימוש בעבודותיהם של קארה ומורגנשטרן, והוא חייב הרבה לעבודות המונומנטליות של מרגוליס, לויאס ואפשטיין שהתבססו, כאמור, על התלמוד הבבלי כולו. ברם בעוד שעל העדויות המובאות במחקריהם של קארה ומורגנשטרן אני נשען בלא בדיקה נוספת (כל עוד אין סיבות מובהקות לחשוש לבעיה כלשהי בנתונים שהם מציעים), הרי הממצאים של החוקרים הראשונים של ניב

8 בשני מחקרים אחרים דנתי בבעיות שונות בשיטת המחקר הרווחת במחקר בעקבות קוטשר (בר-אשר סיגל, תשע"ב, עמ' 256-263; ובר-אשר סיגל, 2013). המאמר הנוכחי אינו דן בשאלות מן הסוג הזה, אלא אך ורק מציג את פרוטיו של מחקר הצועד בשיטה שהוצגה במאמרים האחרים שכתבתי זה מכבר.

9 במאמר זה אינני משווה בשיטתיות למצוי בניבים אחרים של הארמית או לתופעות דומות בשפות שמיות אחרות, קרובות ורחוקות, הואיל ואין כאן יומרה לטענות היסטוריות כי תופעות אלו מוצאן בארמית הבבלית. העיסוק במאמר זה סינכרוני גרדא, והוא מבקש לחשוף הכללות פונולוגיות או מורפולוגיות למצוי בארמית הבבלית.

10 ראו בר-אשר סיגל, בדפוס.

זה משמשים לי אך ורק נקודת פתיחה לחיפוש בכתבי היד. כידוע, עבודתם מבוססת על פי רוב על המצוי בדפוסים של התלמוד הבבלי, לפיכך כללתי את הממצאים שלהם במחקר הנוכחי רק לאחר שאיששתי כי הצורות שהם מצטטים מצויות גם בכתבי היד. על הצורות הללו הוספתי עשרות רבות של צורות שנקרו בדרכי בקריאה של כתבי היד וצורות נוספות שתירתי אחריהן בעקבות תוצאות ראשונות של המחקר (וכך הלכה למעשה אושרו השערות לשאלת אופן הכללת הממצאים).

השאלה המתבקשת היא כמובן מהם קני המידה להכללת צורה בדקדוק. על שאלה זו אענה בשתי דרכים: ראשית, טרם הוצגה במחקר שיטה כלשהי לקביעת מה ראוי להיכלל בו ומה אינו ראוי.¹¹ כפי שאנו נוכחים לדעת שוב ושוב, גם בצורות המצויות בכתבי היד הנחשבים למושבחים רבות הן הצורות שאפשר לפקפק במקוריותן. ממילא אין ערך לקביעות גורפות בשאלה אילו כתבי יד ראויים להיכלל בתיאור הלשון, ואילו אינם ראויים להיכלל בו. לאור זאת, בשלב הראשון כל הצורות מכל כתבי היד נכללות. שנית, הצגה כוללת של המידע מאפשרת לנו להגיע להכללות ברורות, וממילא מסייעת בזהווי צורות המתאימות לפרדיגמות המצויות בכל רחבי התלמוד בכתבי יד ממקומות שונים. על פי רוב, הסיבה לפקפוק במקוריותה של צורה כלשהי עולה מההשוואה בין כל עדי הנוסח למקור התלמודי המסוים. היכולת לחשוף כיצד נוצר השיבוש טמונה, על פי רוב, בחשיפה של שיקולים מקומיים הנוגעים להקשר המסוים שבו הצורה מופיעה (להמחשה ראו להלן, סעיף 5, בעניין הצורה "גזי").

בתיאורים שלהלן לא אציין את המקור לכל צורה וצורה מהטעם הפשוט: איתרון מחדש יכול להיעשות בנקל, ועל כן העמסה בהפניות מיותרת. המעוניין לבדוק צורה כלשהי בהקשרה יכול לגשת לאתרים הזמינים לכול במרשתת, ובתוך שניות אחדות יאתר אותה ויוכל לאמת את ממצאי המחקר הנוכחי.¹²

אסקור להלן את הצורות המצויות בכתבי היד של התלמוד הבבלי ובספרות הגאונים לגזרותיהן השונות, ואבקש לעמוד על הכללות העולות מהן. התייעוד מציג את מגוון הטיפוסים של הצורות, כלומר אם משקל מסוים או כתיב מסוים מופיע בכמה שורשים, תובא אך ורק דוגמה אחת לתייעוד בשורש אחד בלבד. רק במקום שהממצאים מלמדים אותנו שגיוון המשקלים תלוי במשתנים נוספים בשורש, תובא רשימה של השורשים הרלוונטיים כדי לבסס את הטענה.

11 ראו על כך בהרחבה במאמרים שהזכרתי לעיל, בהערה 8.

12 אציין רק שהבאתי צורות בלא מילות יחס ובלא מילות חיבור, כך שלשם זיהוי הצורות הכרחי לנסות לחפשן בתוספת התחיליות "ד-" ו"ו-".

ב. מימוש /n/ בגזרת פ"נ

החריגות של הצורות בגזרה זו מנטיית הפועל בשורשים השלמים הן פרי הסביבות הפונולוגיות, שבהן העיצור /n/ סוגר הברה לפני הברה הפותחת בעיצור. בסביבות האלה עשוי /n/ להידמות באופן מלא לעיצור התוכף. הידמות /n/ בתנאים הנזכרים מתועדת כבר בארמית העתיקה. בארמית הממלכתית ההידמות הזאת לעתים מופיעה ולעתים נעדרת. יש הסבורים, כי בארמית הממלכתית הידמות העיצור הזה הייתה תלויה ניב,¹³ אך הדעה המקובלת היא שהופעתה של הנו"ן בטקסטים מהתקופה הזאת איננה מעידה על הגייתה כי אם משקפת כתיב היסטורי. בסורית יש הבדל בין הקרי לכתוב,¹⁴ ובמילים רבות חרף ייצוגה בכתיב אין היא נהגית. בארמית הבבלית, בהסתמך על הכתיב, /n/ היסטורי לעתים מתועד ולעתים נעדר. הופעת נו"ן נפוצה יותר במסכתות הנוטות לארכאיזם (נדריס, נזיר והדומות להן, ובמיוחד בצורות מסוימות כדוגמת הכינויים: **אנת** לעומת **את**)¹⁵ ובלשון הגאונים. העובדה שמילים נפוצות כמדינתא מופיעות לעולם בכתיב נו"ן עשויה להוביל למסקנה שהכתיב משקף הגייה, ברם היעדרה המוחלט במילה מעין **שתא** מוביל להשערה שמא בתופעות לקסיקליות עסקינן, כלומר באופן סינכרוני ההידמות לא הייתה פעילה, והופעתה או היעדרה של הנו"ן תלויים בהיסטוריה של כל מילה ומילה.

בדיון שלהלן אני מבקש לבחון מה אפשר ללמוד על הגיית העיצור הנזכר מהופעתו בפעלים מגזרת פ"נ. להלן הקטגוריות הדקדוקיות שבהן הידמות זו צפויה. במקצת הצורות הללו הנו"ן מופיעה, ובאחרות היא נעדרת:

- 13 פולמר 1995, עמ' 90-95.
 14 זאת הדעה הרווחת במחקר. לסקירת ספרות המחקר בעניין זה ראו פולמר 1995, עמ' 74-76. ראו גם בר-אשר סיגל 2011 (במיוחד עמ' 206-213).
 15 ראו ברויאר, 2007.

אי-תפעל עתיד	אי-תפעל בינוני	אי-תפעל עבר	אפעל בינוני	אפעל ציווי	אפעל עתיד	אפעל עבר	קל ציווי	קל עתיד	
	מיתצלנא/ מיתצילנא	איתוקי	מצילנא/ מצלנא		אפיש	אפילי אסחאי		איפוק אידר אינטר אינסיב	מדבר
	מיתצלח	איתוקת	מגעת	אקיף אבע	תפיש תפיק	אסחת אנחתת	נקוט/ נהוג נסיב/ סב גוד	תינסוב תינסיב תינהוג תסב	נוכח
				אקיף			נהיג	תסבין	נוכחת
ליתוק	מיתזיק/ מתזק	איתזק איתקיש איתזיק (איתהנפק)/ איתפק	מהנפיק מפיק מבע מנסיב		ליפיש נפיש לפיק	אגיד אסח אנהר אנסיב		לינפול/ ליפול לינפח נ(י)נקוט/ ל(י)נקוט ניסח	נסתר
	מתפקא	איתקש איתזיקא	מנקטא מפלא		תפיש	אפיק/ אפיקא אפילא/ אפילת		תיפול תינפוק	נסתרת
			מקשינן מנסיבין			אפקינן		ניתין/ ליתין נינטר ניפוק	מדברים
				אחיתו	תפיקו		פוקו נגודו/ נגידו נהוגו	תסבון	נוכחים
ליתוקו/ יתפקון	מיתזקי	איתצלו/ איתצול/ (איתנצול)	מפקין מפקי מנקטי		ליוקו	אחיתו/ אחיתון		נינקטו ליתננו ליפקו/ לינפקון	נסתרים
			מבען					לינפקון/ לינפקו/ ליפקה/ לינפקא	נסתרות

קל מקור	אפעל מקור	איתפעל מקור
מינסב, מיסב	איתקושי	אפוקי

כמה הכללות עולות מהטבלה ונוגעות במישרין לדיון על קיומה של הידמות /n/ בארמית הבבלית:

1. בכל הקטגוריות המדוברות מופיעות צורות המעידות על הידמות /n/, למעט מקרים שהעיצור המופיע בראשית ההברה התוכפת הוא /h/: **תינהוג, אנהר**. היעדר הידמות באופן שיטתי מצוי רק בפעלי ע"ו, בשורשים נו"ד ונו"ח, שבהם מבחינה פונולוגית ההידמות איננה מצופה (בממד הסינכרוני):

	קל	אתפעל	אפעל
עבר	ניח	איתנח	אנה
בינוני	נייח/ נאיח ניד	מיתנח	מנח, מניד מוניד
עתיד	לינח/ נינח	ליתנח	לינח
מקור	מינח	איתנוחי	אנוחי

2. רק בבניין קל צורות מופיעות באופן נרחב מאוד בכתיב האות נו"ן ובלעדיה לסירוגין.
3. בצורות הציווי בבניין קל, אף על פי שההידמות של /n/ איננה צפויה הואיל והיא פותחת הברה, בארמית ובשפות שמיות אחרות (אפילו מענפים אחרים, כדוגמת האכדית) העיצור אינו מופיע, ככל הנראה פרי של אנלוגיה לצורות העתיד. בארמית הבבלית, לצד צורות מן הסוג הזה, למשל גוד, מופיעות צורות בכתיב נו"ן, למשל נקוט. צורות אלו, ככל הנראה, מעידות על אנלוגיה חדשה לצורות העתיד שבהן העיצור מופיע ומיוצג בכתיב, או על אנלוגיה חדשה לצורות העבר (שבהן העיצור /n/ מתממש תמיד).

4. בבניין אפעל צורות שאין בהן הידמות, למשל **מנקטי**, נדירות מאוד.¹⁶ /n/ מידמה בבניין זה כמעט בלא יוצא מן הכלל, למעט במקרים האלה: א. לפני העיצור /h/: **אנהר**. ב. בצורות ארכאיות: **מהנפק**.

16 לא כך הם פני הדברים בארמית הממלכתית המצרית, למשל, שבה אין הבדל בין הבניינים; ראו מוראווקה ופורטן, 1998, עמ' 126.

בשורש נס"ב בבניין אפעל יש תפוצה מעניינת. כאשר הפועל משמש בהוראה הנוגעת לענייני נישואין ('להשיא מישהו', 'להתיר למישהו להינשא'), לרוב, הנו"ן כתובה בכתבי היד. בשימושים בהוראות אחרות (עם "כופרי" כמושא בהוראה של 'להצליף בכפות דקל', ועם "שמא בישא" כמושא בהוראה של 'להוציא שם רע'), לרוב, הנו"ן נעדרת מכתבי היד. דומה שקיום הנו"ן בפעלים שהוראתם נוגעת לנישואין כרוך בשימוש הנפוץ בארמית הבבלית בשורש הזה בבניין אתפעל, שבו העיצור /n/ אינו מצוי בהקשר שבו ההידמות צפויה, וממילא האות נו"ן מופיעה תמיד. על פי ההסבר הזה, אם הכתיב בנו"ן משקף הגייה אותנטית (הנחה שאין דרך לקבוע אם לקבלה או לשלול אותה), משמע היחסים בלקסיקון הם הקובעים את מימוש העיצור.

הופעת הנו"ן בעיקר בבניין אחד (בניין קל) ובהקשרים של לשון ארכאית מחזקת את ההשערה שבארמית הבבלית העיצור /n/ מידמה באופן פרוגרסיבי לעיצור התוכף לו, ורק בסביבות מסוימות נהגו דוברי השפה המלומדים לשחזר את העיצור המקורי.

את התופעות האחרות אפשר להסביר בין אם מניחים שההידמות הייתה פעילה בארמית הבבלית, ובין אם מניחים שבשלב הזה של הארמית הימצאות הנו"ן או היעדרה הן תופעה לקסיקלית תלוית שורש וצורה. אם נניח שהעיצור /n/ הידמה, אזי הופעת הנו"ן בפועל בשורש נס"ב עשויה להעיד על תופעה מלומדת, הנובעת מהיכרות עם הקשרים בין השורשים, ואז מדובר בהופעה מלאכותית. ברם ייתכן שתופעה זו מעידה על יחסים לקסיקליים הקובעים את הצורה, ואז עלינו להניח כי ההידמות כבר לא הייתה פעילה בתקופה הזאת של הארמית, והופעתה או היעדרה בארמית הבבלית הן מורשת מתקופות קודמות לה.

כיוצא בו ההסבר לצורות הציווי הכתובות בנו"ן. השערה שצורות אלו הן פרי של אנלוגיה לצורות העתיד מניחה שבצורות העתיד העיצור /n/ התממש; אך כאמור אפשר לתלות את האנלוגיה בצורות העבר שבהן העיצור הזה מתממש.

ג. המשקלים בגזרת פ"א בבניין אפעל

כבר בארמית הממלכתית גזרת פ"א בבניין אפעל נוטה כגזרת פ"ו, וכך הם פני הדברים גם בארמית הבבלית. ברם לצד הפעלים הללו מוצאים פעלים הנוטים כגזרת פ"ו:

	פ"ו	פ"י
עבר	אוביד אוגר	א(י)תי, איירי איירי
עתיד		ליתי
ציווי	אוגר	אי(י)תי
בינוני	מוביד מוגר	מי(י)תי, מיירי נסתרת: מתיא ¹⁷
מקור	אובודי	אי(י)תי

אף כי מדובר בשני שורשים בלבד (את"י, אר"י¹⁸), אפשר להכליל ולומר שהמשקל תלוי בעיצור השלישי של השורש.¹⁹ רק כשהעיצור השלישי הוא /y/, המשקל על דרך פ"י. אמנם צורת השורש את"י נפוצה בניבים רבים של הארמית (כך בארמית המקראית ובניבים אחרים בארמית הממלכתית), ברם ייתכן שבהרחבתה לשורש אר"י נוצרה התנייה הכרוכה בהידמות לעיצור האחרון, בעיקר לאור צורות בנטייה שבהן העיצור האחרון ממומש כ-/y/.²⁰ צורת פועל אחרת המעידה על גזרת פ"י, ושלכאורה איננה פ"י, היא איירי. ברם ראשית, ייתכן שהשורש הוא שר"ר, כבסורית. שנית, רי"ש במעמד סופי נשלה, ויש סימנים לכך שמקצת השורשים שבהם העיצור הסופי נשל נטו על דרך פועלי ל"י.²¹

17 צורת הנסתרת משקפת דיסימילציה הנובעת מקיומם של שני /y/ בצורה המקורית *maytyā* > *maytyā*. לתנאים של הדיסימילציה ראה קוטשר, 1971, עמ' 57, הערה 21; בוירין, תשל"ו, עמ' 174; ומורגנשטרן, תשס"ב, עמ' 313-314. ברם ראוי לציין שבכמה מקומות הצורה מיייתא מופיעה אף היא בכתבי היד של התלמוד הבבלי.

18 סוקולוף (2002, עמ' 166) מציע שהאטימולוגיה של השורש הזה היא ער"י. כמו כן ראה בדיון אצלו על כך שעל פי מסורת תימן אין מדובר בצורות בבניין אפעל אלא באתפעל.

19 אינני כולל כאן את השורש הימ"ן, הואיל ומן ההיבט הסינכרוני זהו שורש ארבעה עיצורי ולא השורש אמ"ן בבניין הפעל, כדרך שמצוי בניבים קדומים יותר של הארמית.

20 ראוי לציין, כי אי-אפשר לטעון שמדובר בחוק פונולוגי, הואיל והיינו מצפים שכך למשל יהיה גם בפועלי פ"י שהם גם ל"י (כדוגמת יד"י ויר"י), ואילו בהם אנחנו מוצאים צורות כאודי ומורי. לפיכך צריך לומר שהתופעה המובאת בפנים היא תוצאה של אנלוגיה של פועל אחד לפועל אחר, ואין מדובר בתופעה פונטית-פונולוגית. יש להעיר כי קארה (תשמ"ד, עמ' 309) מצייין את מיירי בשורש יר"י המצוי במסכת תענית יג ע"ב, ברם השורש של הפועל הזה הוא אר"י.

21 ראו בר-אשר סיגל, 2013, §3.2.1.

ד. מימוש הפונמה האמצעית בשורשים מגזרת ע"ו בבניין קל

על דרך הכלל, גזרת ע"ו בבניין קל נוטה כמצוי בניבים הקלאסיים של הארמית הממלכתית ובסורית, בתוספת השינויים הייחודיים לארמית הבבלית במערכת הפועל באופן כללי.

בינוני סביל	בינוני פעיל	ציווי	עתיד תנועת /a/ בעה"פ	עתיד תנועת /i/ בעה"פ	עתיד תנועת /u/ בעה"פ	עבר תנועת /i/ בעה"פ	עבר תנועת /a/ בעה"פ	
	קאימנא/ קאימנא מייתנא		נינם (נינום)		איקום		קמית	מדבר
	קיימת מיתת	קום צית			תדור תישוף		קמת	נוכח
		תובי						נוכחת
קים כייל	קאים קיים מאיית/ מיית		לינח נינח	ניצית לינים	ליקום ניקום	מית	קם	נסתר
שיכא שייפא	קיימא/ קימא/ קאימא		תינח		תיקום	מתה/ מיתת/ מיתא	קמת קמא (קם)	נסתרת
	קיימינן לישינן מיתמן				ניקום/ ליקום	מיתנינן/ מיתנן	קמנן קמנא/ קומנא ²²	מדברים
	קיימיתו	קומו דינו		תציתו	תקומו תקומו			נוכחים
שיפי	קיימי/ קימי/ קיימין/ קאיימין מיתין				לימותו	מיתו	קמו/קום (פש)	נסתרים
שיכן	קיימן/ קימן/ קימא מיתן					מיתן		נסתרות

רק בצורות הבינוני (והחידוש של הארמית הבבלית הוא שלעתים התופעה מצויה גם

22 התנועה /u/ בצורה קומנא ככל הנראה פרי הידמות לעיצור /m/ הסמוך; ראה בר-אשר סיגל בדפוס, §1.2.2.6.

בבינוני הסביל) העיצור האמצעי מתממש כעיצור /y/. לצד הפרדיגמה הקלאסית מצויים לא מעט פעלים בארמית הבבלית שהעיצור האמצעי בהם מתממש לרוב ב-/w/ – ולעתים ב-/y/.²³ האם מדובר במקרים הללו בתוצאה של אנלוגיה מאוחרת או שמא מדובר בהם על מימוש העיצור המקורי (עובדה שתעיד על כך שהוא מצוי בייצוג הפונולוגי של השורשים)? סיבה טובה לבחור באפשרות השנייה היא העובדה שאפשר לקבוע התניה פונולוגית ברורה למימוש של העיצור האמצעי: הוא נהגה כאשר עיצור אחר מן השורש אינו מתממש. כך אפשר לראות באופן שיטתי שהשורשים שבהם ע"פ מתממשת הם מהגזרות הבאות:

פ"א: או"ש.

ל"י: הו"י, לו"י, צו"י, קו"י, שו"י, הי"י/חי"י.

שורשים שבהם לה"פ אינה נהגית במעמד סופי: לה"פ ח"ת לועית – צו"ח, רו"ח; לה"פ ר"ש – חו"ר, שי"ר.

ה. נטיות חדשות בגזרת ע"ע

אם באים לתאר את גזרת ע"ע מבחינה סינכרונית בניבים של הארמית, אפשר לקבוע שמדובר בשורשים שיש בהם שני עיצורים, ושכתוצאה מאנלוגיות נוצר בהם עיצור שלישי. ההשלמה לשורש "מלא" נעשית באחת מן הדרכים האלה (הדוגמות שלהלן לקוחות מסורית): (1) הכפלת העיצור הראשון: אפעל עבר – *abbez*; (2) הכפלת העיצור השני: קל עבר – *šabbn*; (3) חזרה על העיצור השני פעמיים על דרך השלמים: אתפעל עבר – *etbaz*; (4) הכפלת שני העיצורים ויצירת פעלים מרובעי שורש – *mabazbaz*. אף על פי שלרוב אפשר לעמוד על זיקתם ההיסטורית לשורשים מגזרת ע"ע, שורשים מרובעי שורש אינם מענייננו כעת, הואיל ומן ההיבט הסינכרוני הם עצמאיים מבחינה לקסיקאלית ובעלי תוכן סמנטי מובחן.

מבחינת הצורות, הארמית הבבלית ממשיכה את הניבים הקודמים לה. ברם בעוד שדרכי הנטייה קבועות, כלומר רק דרך אחת אפשרית לכל בניין וזמן, בארמית הבבלית מוצאים באותה קטגוריה דקדוקית צורות מגוונות.²⁴ אציג את הצורות, ובעקבות כך אבקש לבחון את היקף התופעה ולראות אם אמנם גיוון בלתי-מותנה לפנינו:

23 מורגנשטרן (תשס"ב, עמ' 266) העיר על קיום התופעה בשורשים: צו"ח, רו"ח, שו"ר ואו"ש, אך לא ניסה להגיע להכללה בעניין זה.

24 השוו בעיקר לדרך שבה מציג קארה (תשמ"ד, עמ' 271–280) את גזרת ע"ע.

בניין קל:

בינוני סביל	בינוני פעיל	ציווי	עתיד	עבר	
	חיישנא צארנא		איעול	חאשית/ חשאי/ חשי	מדבר
	חיישת/ חישת	חוש דל ברור* גיז/ גוז	ת(י)חוש	מצית	נוכח
			תיעול		נוכחת
גריר* קיל כייף	חאייק חייק כאיף דיש חייש		ליחוש ניעול נילתות* ליצייל	דש זיל גרר*	נסתר
זילא פתיתא	חייצא/חיצא חיישא		תיחוך	זלת זילא/ זל קשא רקה/ רקקה*	נסתרת
גרירנ*/ גרירינ*	חיישינן/ חישנין		ניכוף ליחוש	דשנן קשינן/ קשישנן*	מדברים
	עייליתו/ עיליתו גניתון/ גיניתו	חושו	תיעלון תיחשו תיגוזו/ תיגזו	תפיתו	נוכחים
גרירי* קילי כיפין/ כייפין צירין/ צירי/ צירי	דאשו דישי חייפי זילי מאיכי/ מייכין		ליעלו/ ליעלון ניגזו/ ליגז ניגררו* ליגזזו*	עלו/ עול גזזו*	נסתרים
כיפן קילן	חייצן עאילן		לילפן		נסתרות

מקור

מיזקק, מיחש

1. החידוש המובהק והברור של הארמית הבבלית נוגע לנטיית הבינוני. בניבים רבים של הארמית יש דמיון בין צורת היחיד של הבינוני בגזרת ע"ע לצורתו בגזרת ע"ו, כך למשל הצורה של השורש בז"ז בסורית היא *ba'ez*. הארמית הבבלית משקפת תוצאה של יישור הפרדיגמה (leveling), וכל הפרדיגמה של נטיית הבינוני נוטה כדוגמת שורשי ע"ו.
2. לכאורה, חידוש נוסף של הארמית הבבלית נוגע לכך שלצד צורות המעידות על הכפלת העיצור השני, מופיעות צורות המעידות על חזרתו כדרך השלמים.²⁵ בטבלה שלעיל סומנו הצורות הנוטות על דרך השלמים בכוכבית. ברם עיון מדוקדק בשורשים שהעיצור השני נכפל בהם ומתנהגים על דרך השלמים מגלה שכל השורשים הללו מצויים בעברית של לשון חז"ל (גז"ז, גר"ר, זק"ק, לת"ת ורק"ק), ואף בלשון חז"ל העיצור השני ממומש על דרך השלמים. לעתים אף הפועל העברי מצוי בסמיכות להכפלת העיצור, כפי שאפשר לראות בדוגמה הזאת:
- או הכי מ ל ת ת נמי נ י ל ת ו ת . אלמא אמ' ר' זורא אמ' רבא בר אבוה אמ' שמואל.
חטין שלמנחות אין לותתין אותן (פסחים לו ע"א).²⁶
- נתונים אלו מעידים על כך שאין מדובר בצורה רווחת בארמית הבבלית, אלא מדובר בהשפעה ישירה של העברית על הארמית, בין שהשפעה זו מולידה לקסמות חדשות בניב, ובין שמדובר בגרירות מקומיות. קשה כמובן לקבוע מסמרות, האם אלו הם שינויים שחלו כבר בארמית בשעה שדוברה או שמא אלו שינויים שחלו בתהליך מסירתה.
3. בספרות המחקר נאמר לרוב שאחד החידושים של הארמית הבבלית הוא נטיית פועלי ע"ע על דרך פועלי ע"ו, והדוגמות הן לרוב צורות של השורש על"ל. לכאורה, עשויים היינו להסביר זאת כפרי אנלוגיה לנטיית הבינוני (כאמור בסעיף 1), ברם אפשר לקבוע ברורות שהתופעה הזאת מצויה בפעלים בעלי מכנה משותף: פה"פ שלהם הייתה במקור / (ובסביבות מסוימות נהגתה ככל הנראה כ[?], ואלו הם: על"ל/אל"ל, עפ"ף/אפ"ף ועצ"ץ/אצ"ץ):

25 אינו כולל בדיון כאן צורות בינוני סביל, שאף בדיאלקטים אחרים נוטות על דרך השלמים.
26 המילים המודגשות – בעברית.

אתפעל	קל	
אתייצו	עאיף, עייל	עבר
	אייץ עאייל	בינוני
	ליעול/ניעול	עתיד
	מיעף (מ)על	מקור

העובדה שהשינוי בפרדיגמה מצוי בפעלים בעלי תכונה פונולוגית מסוימת (פה"פ /^ל), מחייבת לשקול את האפשרות שהנטייה על דרך ע"ו תלויה בתופעה פונטית ואיננה פרי אנלוגיה. אפשר להסביר את הדבר, אם נניח שהמקור לתופעה הוא בצורות שבהן פה"פ נשלה בין תנועות, ו-/y/ נהגתה כהגה מעבר.²⁷ כך למשל אפשר לשער שזהו התהליך שחל בצורות העתיד: *layol > *laol > la'ol, ושהשינוי לנטייה על דרך ע"ו החל מצורות שתהליכים מן הסוג הזה עשויים היו לחול בהם. חולשתו של ההסבר הזה בכך שדווקא בצורות העתיד אין צורות על דרך גזרת עו"י.

4. קארה ציין כי בכמה מקומות בכתבי היד התימניים שורשים מגזרת ע"ע נוטים כפועלי ל"י.²⁸ כך למשל הוא מציין את הצורה נדא כצורת עבר נסתר. רוב הצורות שהוא מונה מהקטגוריה הזאת הן צורות שהוא מנתח כפעלים מהשורשים נד"ד ולב"ב, ברם הם למעשה פעלים ששורשיהם נד"י ולב"י גם בארמית בבליית וגם בניבים אחרים. צורה אחת שלכל הדעות שורשה מגזרת ע"ע היא צורת הציווי של הנוכח: גזי מהשורש גז"ז. צורה זו מופיעה בפסחים כ ע"א בכתב היד E¹. המצוי בכתבי היד האחרים נחלק לשתי קבוצות: כתבי יד שמופיעה בהן צורה מצופה בגזרת ע"ע: גוז/גיז (V¹; V¹⁴; V¹⁷); וממילא יש מקום לשער שבהיקש מקומי נוטה הציווי גזי על דרך סמי הסמוך לו.

27 הדיון הנוכחי נשען על הניתוח של התהליכים שחלו על העיצורים הלועיים בארמית הבבלית אצל בר-אשר סיגל (בדפוס, §3.1.3.2).

28 אינני כולל בקטגוריה הזאת את היחס בין השורשים כפ"ף וכפ"י, שכלל הנראה האחד נגזר מהשני, ברם מדובר הלכה למעשה על שורשים הנוטים בצורה מלאה גם בדיאלקטים אחרים של הארמית (השווה סוקולוף, 2002 עמ' 594-595, 596-597; וכן מורגנשטרן, תשס"ב, עמ' 80). תופעה זו מצויה גם בלשון חז"ל, ושרביט (תשס"ח, עמ' 63-64) טוען שיש לראותה כמעבר מנטייה בגזרת ע"ע לנטייה על דרך ל"י כפרי של הפלולוגיה.

29 הקיצורים שהשתמשתי בהם לכתבי היד הם על פי הרשימה המובאת אצל סוקולוף (2002).

ו. הכללות על תצורת בניין אפעל (ואתפעל)

כפי שצוין לעיל, אנחנו מוצאים ששורשי פ"א נוטים בבניין אפעל על דרך פ"ו, תופעה הידועה לנו מהארמית הממלכתית. ברם דומה שבארמית הבבלית הנטייה של פעלים בבניין אפעל במשקל הזה התרחבה באופן משמעותית.

כך מוצאים בגזרת ע"ז שהמשקל הרגיל שלה הוא על דרך נטיית שורשי פ"ו:³⁰

	אפעל	אתפעל
עבר	אוקים	איתותב
עתיד	לוקים, נוקים	ליתוקם
בינוני	מוקים	מיתוקם/מתוקם
מקור	אוקומי	אתותובי

שורשי ע"א:

	אפעל
עבר	אושלה ³¹
עתיד	מושיל
בינוני	
מקור	אושלן

בגזרת ע"ע על פי רוב הפעלים נוטים בדרך הקלאסית, אך פה ושם אפשר למצוא שורשים הנוטים בגזרת פ"ו. כך למשל מוצאים מהשורש זל"ל: אוזיל, מוזלינן ואוזולי, ובלשון הגאונים מוצאים את הצורות לאופורי, מופרי מהשורש פר"ר. ייתכן שאנחנו עדים לתופעה חדשה, שבעקבות השינויים שחלו בגזרות פה"פ החלה מגמה כללית יותר, וכך בכל הגזרות בבניין אפעל התנועה הראשונה החלה לעבור שינוי מ-/a/ ל-/o/.

30 כמה פעלים משמרים את הנטייה הקלאסית של שורשי ע"ו, בהם חו"ך, ונו"ח, ואחרים נוטים על דרך פ"י, בהם ית"ב (שלוש נוטה כפ"ו אך לעתים גם כפ"י) ונו"ף.

31 הצורה כוללת כינוי חבר של הנסתר.

ז. דברי סיכום

בעיון זה ביקשתי להציג יישום של השיטה שבה אני מבקש להציג את הניב של הארמית הבבלית בספר הדקדוק שעתידי לצאת בקרוב.³² ניסיתי להראות שאם אנחנו רוצים להגשים את המטרה שהציב המחקר בחקר הארמית הבבלית, כלומר חשיפת הלשון המקורית, הרי שלא די בתיאור מצומצם של כתב יד זה או אחר. רק הכללות הנשענות על המאגר המלא של כתבי היד מקרבות אותנו להכרה מעמיקה יותר של דקדוק הניב הזה. ביקשתי להראות שהכלים הראשוניים להכללות מן הסוג הזה כבר בידינו, והם כוללים מיוזג הפרות של שתי תקופות המחקר – זו שקדמה לקוטשר וזו שבאה בעקבותיו. עבודתם של הראשונים חשובה ויסודית, אך הם הקיפו את כל המאגר התלמודי תוך הישענות בעיקר על הדפוסים. בימינו אפשר וצריך להתבסס על כתבי היד. אפשר לעשות זאת בקלות יחסית, וממילא חקר הארמית הבבלית יכול לשוב ולצאת נשכר מעבודתם המונומנטלית של החוקרים הראשונים של ניב זה. אני מקווה שהצלחתי להראות כיצד איסוף החומר כולו מאפשר לנו להגיע להכללות מהותיות וחשובות בדקדוק הארמית הבבלית, וכיצד הכללה של המצאי בכלל כתבי היד³³ משמעותית לעבודה מן הסוג הזה.

הקיצורים הביבליוגרפיים

אפשטיין, תשכ"א = י"נ אפשטיין, דקדוק ארמית בבלי (בעריכת ע"צ מלמד), ירושלים ותל אביב תשכ"א

בויארין, תשל"ו = ד' בויארין, "עיונים בארמית בבלי", לשוננו מ (תשל"ו), עמ' 172–177
בן-אשר, תשל"ל–תשל"א = מ' בן-אשר, "דקדוק הפועל הארמי ב'הלכות פסוקות", לשוננו לד (תשל"ל), עמ' 278–286; לשוננו לה (תשל"א), עמ' 20–35

בר-אשר סיגל, "The Epistolary Terms k't, k'nt in Official = 2011 Aramaic, the Feminine Endings in Aramaic Dialects and Other Isoglosses in the History of Aramaic", *Ancient Near Eastern Studies* 48 (2011), pp. 199–231

בר-אשר סיגל, תשע"ב = א"א בר-אשר סיגל, "על שימושים בלתי אנפוריים של הכינויים הרומזים בארמית הבבלית", לשוננו עד (תשע"ב), עמ' 229–266

בר-אשר סיגל, "Reconsidering the Study of Jewish = 2013 Babylonian Aramaic: Five Decades after E. Y. Kutscher and His Influential Methodology", *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 163 (2013), pp. 341–364

32 בר-אשר סיגל, בדפוס.

33 אינני נכנס כאן לפרטים, אך ראוי לציין את חריגותו הידועה של כתב יד מינכן 95, שאיכותו נמוכה, ולא פעם ערכו כערך הדפוסים.

- E. A. Bar-Asher Siegal, *An Introduction to the Grammar of* = בדפוס, בר-אשר סיגל, *Jewish Babylonian Aramaic*, Münster, expected 2014
- Y. Breuer, "The Babylonian Aramaic in Tractate Karetot According to = 2007 ברויאר, MS Oxford", *Aramaic Studies* 5 (2007), pp. 1–45
לויאס, תר"ץ = ק' לויאס, דקדוק ארמית בבלי, ניו יורק תר"ץ
- S. D. Luzzatto, *Elementi grammaticali del caldeo Biblico e del dialetto* = 1865 לוצאטו, *Talmudico babilonese*, Padua 1865
- T. Muraoka and B. Porten, *A Grammar of Egyptian Aramaic* = 1998 מוראוקה ופורטן, (Handbuch der Orientalistik, 32), Leiden–New York–Köln 1998
מורגנשטרן, תשס"ב = מ' מורגנשטרן, הארמית הבבלית היהודית בתשובות הגאונים: עיונים בתורת ההגה, בתצורת הפועל, בכינויים ובסגנון, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב
- L. M. Margolis, *A Manual of the Aramaic Language of the Babylonian* = 1910 מרגוליס, *Talmud: Grammar, Chrestomathy and Glossaries*, München–New York 1910
- M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the* = 2002 סוקולוף, *Talmudic and Geonic Periods*, Ramat-Gan 2002
- M. L. Folmer, *The Aramaic Language in Achaemenid Period: A Study in* = 1995 פולמר, *Linguistic Variation*, Leuven 1995
- קארה, תשמ"ד = י' קארה, כתבי-היד התימניים של התלמוד הבבלי, מחקרים בלשונם הארמית (עדה ולשון, י), ירושלים תשמ"ד
קוטשר, תשכ"ב = י' קוטשר, "מחקר דקדוק הארמית של התלמוד הבבלי", לשוננו כו (תשכ"ב), עמ' 149–183
- E. Y. Kutscher, "The Hermopolis Papyri", *Israel Oriental Studies* 1 = 1971 קוטשר, (1971), pp. 103–119
- M. Schlesinger, *Satzlehre der aramäischen Sprache des babylonischen* = 1928 שלזינגר, *Talmuds*, Leipzig 1928
שרביט, תשס"ח = ש' שרביט, פרקי מחקר בלשון חכמים, ירושלים תשס"ח